L O T T E

‘Ik zing terwijl het binnen in mij huilt.’

Lotte Adler 1925 - 1943

Voorwoord

In dit boekje maak je kennis met Lotte Adler, een meisje met dromen en idealen zoals ieder ander. Maar haar leven, en daarmee haar verwachtingen, kreeg een noodlottige wending toen in de jaren dertig van de vorige eeuw de nationaal-socialistische (nazi-) partij in Duitsland aan de macht kwam. De nazi's geloofden in de superioriteit van een Arisch 'meesterras' van lange, blonde Germanen met blauwe ogen. Zigeuners, Slaven en joden waren minderwaardig en werden als vijanden van de staat beschouwd.
Lotte was van joodse afkomst...
Dit is het waar gebeurde verhaal van een tienermeisje dat, samen met haar jongere zusje Henny, noodgedwongen vlucht voor een misdadig regime. Zij komen terecht in het joodse weeshuis aan de Roodenburgerstraat in Leiden.
Het verhaal van Lotte is geschreven door een medescholiere en vriendin van Lotte, Mientje van der Staay. Zij herinnert zich Lotte nog levendig. Aan de hand van foto's uit het bewaard gebleven album van Lotte heeft zij de laatste jaren van Lotte's leven zorgvuldig beschreven. *Lotte* neemt je mee terug in de tijd, terug naar Frankfurt in 1938, het jaar waarin de haat en het wantrouwen jegens joden pijnlijk duidelijk worden voor Lotte en haar familie. Lotte is op dat moment 14 jaar.

Marloes van Dommele
Leiden

Stedelijk
museum
De Lakenhal
Leiden

L O T T E

'Ik zing terwijl het binnen in mij huilt.'

Lotte Adler 1925 - 1943

Mien Stam-Van der Staay

Lotte en Henny Adler, Frankfurt am Main, april 1935

De deuren zijn gesloten en vergrendeld. Het is zo ver, de reis begint. Henny en ik staan hangend tegen elkaar in een overvolle trein. We kunnen zelfs niet op onze bagage zitten. Mijn hand strijkt zacht over het haar van mijn zusje Henny. Stel je voor dat zij deze reis alleen had moeten maken.

In gedachten zie ik haar rieten wiegje. Het stond naast het bed van mijn ouders in Frankfurt am Main. Ik kroop die dag, 23 juli 1930, gezellig bij mama in bed. Samen genoten we van het grote wonder: een nieuw kindje. Ik was vijf jaar. Toen de dikke, zorgzame verpleegster ons na een week verliet, brak er een heerlijke tijd voor me aan. Ik mocht helpen met de verzorging van de baby en mocht haar heel voorzichtig op schoot houden. Tante Else, die bij ons inwoonde, had een maand eerder een meisje gekregen: Edith. Ik haastte me van het ene wiegje naar het andere, om maar niks te missen. In de tuin hingen de waslijnen vol met katoenen luiers en kleine hemdjes. Als alles droog was, mocht ik de luiers vouwen. Wat roken die toch heerlijk!

Voor ik naar bed ging las papa me altijd voor, dan was alles goed en veilig. Eigenlijk zag ik er tegenop om na de grote vakantie naar school te gaan; 't kon vast niet zo leuk zijn als 't nu was. Maar eenmaal op de joodse school vond ik 't er heerlijk.

Henny Adler, Leiden 1942

Ik had een aardige juf. Ik leerde niet alleen lezen en schrijven, maar leerde ook veel over de joodse leer en tradities. Het allerleukste waren de toneelstukjes waaraan ik mocht meedoen. Toen Henny en Edith al zo groot waren dat ze, wankelend op een krukje konden zitten, speelden we schooltje. Dan was ik de juf. Juf zijn leek me het einde, dus dat wilde ik later worden.

Mama en tante Else kookten om de andere dag. Als tante Else aan de beurt was, waren we met mama gezellig in de huiskamer en zetten we de sloffen voor papa klaar. Vroeger trok hij die meteen aan, maar later zette hij eerst de radio aan en las de krant. Vaak kwamen 's avonds oom Louis en joodse kennissen op bezoek en hoorde ik in mijn bed opgewonden stemmen. Ik dacht dat ze ruzie hadden. Dan moest ik huilen. Maar mama troostte me en zei dat het geen ruzie maar debatteren was. Wat debatteren was wist ik niet, maar een ding was zeker: papa was niet meer de vrolijke man van vroeger.

Toen 't alweer bijna zomer was, was mama heel vrolijk en juichte: 'we gaan d'r es uit! We gaan naar Zandvoort aan Zee, lekker naar het strand, da's goed voor ons!'.
Papa bleef in Frankfurt waar tante Ruth, de vrouw van oom Louis, voor hem kookte. We vertrokken met mama naar zee en speelden er van 's morgens vroeg tot 's avonds laat met emmertjes en schepjes in het zand. We maakten zandkastelen en wachtten op de vloed. Als je de meegebrachte boterhammen at, knarste het zand tussen je kiezen. Ik zou zo weer terug willen. In Zandvoort kocht mama elke dag een Duitse krant.

De jaren gingen voorbij. Papa had 't drukker dan ooit met zijn werk, de radio en de krant. Als de radio aanstond moesten we stil zijn. Dan hoorde ik vaak een harde, krakende stem, die schreeuwde dat het allemaal de schuld van de joden was. Toen ik mama vroeg wat we toch gedaan hadden, trok ze me tegen zich aan en antwoordde:

‘Niets liefje, ik denk dat die man niet van ons houdt’. ‘Wie is die man?’ vroeg ik. ‘Hitler’, zei ze. Ik vroeg niet verder, want haar gezicht stond ineens strak. Ik ging naar de zandbak en bakte taartjes met Henny en Edith.

Op een dag was papa veel vroeger dan anders thuis. Hij zag er verdrietig uit. Terwijl hij zijn overvolle aktetas op tafel zette zei hij: ‘Clara, ik ben ontslagen!’ Mama barstte in tranen uit. ‘Waarom?’ snikte ze en ze sloeg haar armen om papa heen. ‘Omdat ik jood ben, we worden allemaal ontslagen! De zaak is overgenomen door een niet-joodse zakenman.’ Papa liet zijn hoofd hangen. ‘Laten we toch naar Amerika gaan’, huilde mama, ‘nu kan ’t nog en we zijn welkom bij Kurt’. Kurt was mijn oudste broer die in Amerika woonde. ‘Laten we toch gaan Herman!’. Maar papa zei: ‘Als ’t niet erger wordt dan nu dan blijven we. Ik vind heus wel een andere baan. Als we emigreren zijn we alles kwijt: ons huis, mijn boeken, de piano, alles!’.

Papa had dus vrij en hij zou ons, omdat het koud en glad was, naar school brengen, maar op ’t moment dat we de deur uit wilden gaan, werd er hard gebeld. Papa deed open. Ik zag twee mannen gekleed in zwarte regenjassen en met zwarte hoeden op in de deuropening staan. ‘Bent u Herman Adler?’ vroeg de een. Papa knikte. ‘Meekomen!’ zei de ander. ‘Waarom?’ vroeg papa. Ze gaven niet eens antwoord. Ze grepen hem vast en sleurden hem mee naar een zwarte auto. Mama holde hem achterna maar voor ze papa kon bereiken scheurde de auto met papa erin al weg. Zijn keppeltje lag op straat. Henny raapte het later op. We hoefden niet naar school. Mama haastte zich naar het politiebureau en wij zaten verslagen bij tante Else. Ik worstelde met de vraag ‘waarom?’. Pas na drie dagen kreeg mama te horen waarom papa was gearresteerd. Hij zou meegedaan hebben aan een joods complot tegen het Duitse regime. ‘Mijn Herman deel uitmaken van een complot’, jammerde mama, ‘hij doet nog geen vlieg kwaad. Het is niet te geloven’. Ze kreeg hem niet te spreken en ze mocht hem ook geen

schone kleren brengen. Nooit eerder had ik mama zo wanhopig gezien. Van die dag af hing er een zwarte schaduw over ons huis. Maanden later kwam er een brief van het ministerie met de mededeling dat papa was overleden aan een 'acute blindedarm-onsteking' in het concentratiekamp Buchenwald. In de lente van 1938 zaten we in een diep dal. We misten papa vreselijk!

~

De reis gaat verder. Het is een nieuwe dag. Het ruikt verschrikkelijk naar in de trein. Niet aan denken. Ik moet proberen aan iets anders te denken.

In 1938, het was al herfst, luisterde mama naar iedere radiouitzending. Ik luisterde mee en hoorde op het nieuws dat een jonge Poolse jood een Duitse diplomaat in Parijs had doodgeschoten. De jongen was zeventien jaar oud. Mama raakte in paniek. Zonder iets te zeggen greep ze de telefoon, maar ik kon het niet meer aanhoren en ging naar tante Else, waar Henny en Edith aan het spelen waren met hun poppen. Ik wilde van dat bedreigende gevoel af.

De dag daarop gebeurde er iets verschrikkelijks. We hoorden stampende laarzen in onze straat en hard gezang uit rauwe mannenkelen! We zagen een grote groep bruin-hemden met hakenkruisen op hun mouw voorbij marcheren in de richting van onze synagoge. We stonden als vastgenageld aan de grond. Even later zagen we een roze gloed aan de hemel en flarden rook. We hoorden gerinkel van glas. 'Weg, bij de ramen!' gilde mama en ze trok ons terug, de huiskamer in. Net op tijd, want nog geen

minuut later werd ons raam verbrijzeld door een grote baksteen die met een doffe plof op de grond terechtkwam. We kropen dicht tegen elkaar aan en durfden nauwelijks adem te halen. Toen uren later de stampende laarzen zich verwijderd hadden, durfden we weer te kijken. Een kille wind waaide naar binnen, de vloer was bezaaid met glas. Na lang zoeken vonden we een stuk bordkarton om de ergste kou buiten te houden. Van slapen kwam die nacht weinig terecht, we voelden ons achter dat stuk karton niet veilig. Oom Louis kwam de volgende dag samen met een joodse glazenmaker een nieuw raam plaatsen. Tante Else boende de voordeur schoon: de bruinhemden hadden er gisterenavond met witte kalk een grote davidster op gekliederd. Onze mezoeza* was vernield.

~

Henny is tegen mijn schouder in slaap gevallen.
De man naast me is op zijn andere voet gaan staan,
waardoor ik me kan laten zakken op mijn zelfgemaakte
roodwitgestreepte rugzak. Ik neem Henny op schoot.

Na die vreselijke nacht werd ons leven anders: we leefden in angst. Als we 's morgens met ons drietjes naar school gingen, liepen we dicht langs de huizen en maakten ons klein, bang als we waren om gezien te worden. Maar opgeschoten Duitse jongens stonden altijd op de uitkijk en ontdekten ons keer op keer. 'Vuile rotjoden', jouwden ze ons na en ze smeten onze schooltassen op straat. Ik was dan zo bang dat ik in de klas slecht oplette, want ik wist dat ik na school ook weer terug naar huis moest lopen.

*mezoeza (= deurpost) het deurkokertje, waarin een fragment uit het oude testament is opgenomen, dat je vaak ziet aan deurposten van joodse huizen als herkenningsteken.

Op een avond zei mama dat we misschien een uitreisvisum voor Amerika konden krijgen en dat we daardoor weg zouden zijn van de verschrikkingen in Duitsland. Ik vond het idee afschuwelijk, hoewel ik me op het weerzien met Kurt verheugde. Maar weg van school, weg uit mijn vertrouwde omgeving, dat vond ik maar niks. Toch verdween mijn afkeer om te emigreren naar Amerika al snel. Toen we op een zaterdag op weg waren naar onze eens zo fraaie synagoge, werden we ingesloten door een stel bruinhemden. Ze lieten ons niet eerder los dan dat we allemaal hadden geroepen dat we smerige joden waren. Het was afgrijselijk maar we riepen het. Tevredengesteld vervolgden ze daarna hun weg. We voelden ons diep vernederd. Toen ze uit het zicht waren, stond Henny plotseling stil en met overslaande stem huilde ze: 'Ik wil naar Amerika, ik wil weg, ik ben bang!' en Edith schreeuwde mee: 'Ik ook! Ik wil ook!' Vanaf die dag stelden mama en tante Else alles in het werk om een uitreisvisum voor Amerika te bemachtigen, maar dat bleek moeilijk. Als het aan mij lag gingen we vandaag nog!

Op 20 november, Edith en Henny lagen al in bed, ging 's avonds onze voordeurbel: twee maal kort en eenmaal lang! Dat was oom Louis wisten we.

Lotte en Henny, Frankfurt am Main, ca. 1938

Ik deed de deur op een kier en hij stapte haastig naar binnen. Zonder zijn jas uit te trekken kwam hij de huiskamer in en vertelde opgewonden dat hij ons, Henny, Edith en mij, had ingeschreven voor een joods kindertransport naar het veilige Nederland. 'Alleen wij?' vroeg ik geschrokken. 'Ja, alleen jullie. Volwassenen mogen niet mee. Overmorgen vroeg vertrekt de trein. Jullie koffers mogen niet te zwaar zijn', antwoordde oom Louis. Ik stond perplex. Hoe moest dat dan? Zonder mama, zonder tante Else? Ik barstte in tranen uit en zo groot als ik was trok mama me op schoot. Samen huilden we. Mama huilde zo dat ik haar bijna niet kon verstaan: 'Het moet, lieve kind, het moet! In Holland zijn jullie veilig. Het zal niet voor lang zijn, want onze uitreisvisums voor Amerika krijgen we misschien al volgende maand.' 'Kunnen we daar dan niet op wachten?' snikte ik. 'Lieve Lotte, niets is zeker in deze tijd. Je moet maar denken dat deze reis naar Holland voor jullie de eerste etappe is naar Amerika' troostte mama. Toen oom Louis ons huis verliet, keek hij eerst schichtig onze straat in en stak toen snel de straat over.

We gingen niet meer naar school. We waren druk bezig met pakken. Alle drie mochten we iets dierbaars meenemen. Ik nam wat foto's mee in een

Lotte en Henny samen met Edith Strauss, Leiden, ca. 1939

vergeelde enveloppe. Op 22 november stonden we vroeg op. Ik wilde graag ver voor schooltijd vertrekken uit angst voor die agressieve jongens. We waren dus veel te vroeg op het station. De restauratie was al wel open, maar daar hadden we niets aan: joden mochten er niet naar binnen. Het perron werd voller en voller met ouders en kinderen. Ik zag een paar meisjes van school, maar deed of ik hen niet zag. Ik bleef bij mama en tante Else. We kregen allemaal een naamkaartje om onze nek. Ik vond mezelf daar eigenlijk te groot voor. Het afscheid was moeilijk, de tranen rolden over onze wangen en we bleven elkaar maar omhelzen. Toen de trein zich eindelijk in beweging zette riep mama nog door het raampje: 'Zorg goed voor Henny, lieve grote dochter van me'. Toen we Frankfurt uitreden kwam er een onwerkelijke rust over me: weg van Duitsland, weg van die barbaren.

In de trein was plaats voor ieder kind en we kregen chocolademelk en lekkere broodjes. Het was alsof we met vakantie gingen, alleen de uitbundige stemming van vroeger ontbrak. De trein stond vaak en soms heel lang stil. Om vijf uur in de middag bereikten we eindelijk de grens. Het perron stond vol met Duitse soldaten met aangelijnde grote, griezelige honden. Het wemelde er ook van Duitse en Nederlands politieagenten. De groteren onder ons raakten in paniek. Stel je voor dat we teruggestuurd werden. We hadden er verhalen over gehoord! Toen we na eindeloos wachten verder mochten, haalden we opgelucht adem: we waren in Holland. De begeleidster in de trein vertelde ons dat we nu op weg waren naar Amsterdam. Amsterdam ligt vlakbij Zandvoort aan Zee, dacht ik. Henny en Edith waren in slaap gevallen. Toen we het centraal station van Amsterdam binnen reden moest ik hen wakker maken. Er stond een bus gereed, die ons naar het Amsterdamse joodse weeshuis vervoerde. Daar werden onze namen omgeroepen en werden we in groepjes verdeeld; Henny, Edith en ik werden ingedeeld in een groepje dat door moest naar Leiden, een plaats waar ik nooit van gehoord had. De reis ernaar toe was een peulenschil in vergelijking met de reis die we achter de rug

hadden. De mevrouw die ons begeleidde was lief. In Leiden moesten we eerst met de tram en daarna nog een stukje lopen. Henny en Edith waren te moe om hun eigen koffer te dragen. Onze begeleidster nam de koffers van hen over. Ik was blij even buiten te zijn en de frisse wind te voelen.

'Ziezo', zei de dame, 'we zijn er'. We stonden voor een groot gebouw dat er vriendelijk uitzag: alle ramen waren verlicht. Toen we de ruime hal in liepen, kwam er een deftige meneer op ons af. 'Ik ben de directeur van dit huis en ik heet meneer Italie', sprak hij in vloeiend Duits, 'ik heet jullie van harte welkom'. Naast hem stond een gezellig uitziende, dikke vrouw: 'en ik ben juffrouw De Leeuw', sprak ze opgewekt. 'Ik heb de leiding in dit huis. Jullie zullen wel trek hebben. Zal ik iets lekkers voor jullie klaarmaken?' Maar we waren te moe, we dronken een glas melk en daarna bracht juffrouw De Leeuw ons naar de meisjesslaapzaal. Daar stonden drie opgemaakte bedden klaar. We moesten ons heel stil uitkleden, want de andere meisjes sliepen al. Toen ik in bed lag wist ik dat ik vanaf nu voor Henny moest zorgen. Ik was op mijn veertiende volwassen!

Kinderen uit het joodse weeshuis op weg naar school, poserend voor de hoofdingang aan de Roodenburgerstraat, ca. 1930

Henny wordt wakker en vraagt om water. Ik moet lang zoeken voordat ik de fles vind. Ze drinkt een paar slokjes. Ik ook, want mijn mond is kurkdroog. De man naast me moppert.

De volgende dag moest ik in Leiden eerst naar een fotograaf voor een pasfoto. Juffrouw Gobes ging met me mee. Daarna liepen we naar de vreemdelingenpolitie in de Zonneveldstraat voor een verblijfsvergunning. Het was een zonnige herfstdag. Op de terugweg naar de Roodenburgerstraat raakte ik iets van mijn angst om buiten te zijn kwijt. We liepen zomaar door het plantsoen en op de bankjes hingen geen bordjes 'Verboden voor joden'.

In het weeshuis aan de Roodenburgerstraat hing een vrolijke, gezellige sfeer. Het werd bewoond door jongens en meisjes tussen de twee en achttien jaar. Er was een knusse huiskamer met een grammofoon, een radio en een tafel waaraan je spelletjes kon doen. En, oh wat een geluk: een piano! Natuurlijk miste ik mijn eigen kamertje thuis, want slapen op een zaal was wel wat anders! We kregen alle drie een eigen kast voor onze spulletjes. We maakten snel kennis met alle bewoners en met de leiding. Gelukkig waren er ook leeftijdgenoten van mij, zoals Fanny Günsberg, Daniël de Vries en Israël Wygoda. Uniformen hoefden we in dit weeshuis niet te dragen; juffouw Bierschenk stak ons in de kleren.Toen we na een paar

Lotte (links) in de klas, Leiden, ca. 1939

weken een brief kregen van mama waarin ze schreef dat zij en tante Else toestemming hadden gekregen om naar Amerika te gaan, waren we uitzinnig van vreugde. Iedereen leefde met ons mee. Ons verblijf in Holland zou niet lang duren. Waarom we nog zoveel uren moesten besteden aan de Nederlandse taal, was mij een raadsel; het moest Engels zijn, vond ik. Nu leerden we Hollandse woordjes in de studiezaal. Met Fanny had ik dolle pret als we de woordjes 'schip' en 'schaar' oefenden; dat werd bij mij altijd 'sjip' en 'sjaar'. Niet lang na onze aankomst kwam er een brief voor Edith uit Amerika; Edith kon ernaar toe! Naar Amerika! Ze had een visum! Israël Wygoda die inmiddels in het weeshuis een goede vriend van me was geworden, nam op die heuglijke dag een foto van ons drietjes op de speelplaats.

Er werd vaart gezet achter mijn schoolopleiding. Ik wilde niet naar de MULO en toen meneer Italie me vroeg wat ik wilde, zei ik: 'kleuterleidster'. Ik werd met spoed ingeschreven als leerling op de *Haanstra kweekschool voor voorbereidend onderwijs* en ik werd in de voorbereidende klas toegelaten door juffrouw Glasz, de directrice van deze school. Henny en Edith gingen naar de lagere school op de Langebrug.

Maandag 8 december 1939 was mijn eerste schooldag. Ik was verrast: we zaten niet in banken maar aan eigen tafels met een plantje erop, waar we goed voor moesten zorgen. De tafels stonden in een kring en alles maakte een geweldige indruk op me.

Hier zou ik het vast naar mijn zin krijgen, dacht ik. Elke zaterdag was er 's morgens om acht uur koorzang in de grote zaal onder leiding van juffrouw Tjeertske. Die was bedoeld voor alle leerlingen. Jammer genoeg kon ik niet meezingen want voor ons was het sjabbat en gingen we met het hele weeshuis naar onze synagoge aan het Levendaal. De lessen in de Duitse taal hoefde ik niet te volgen. In plaats daarvan kreeg ik Nederlands van meneer Huibregtsen. We moesten veel werkstukken maken, dat vond ik minstens zo leuk als de praktijklessen met de kleuters. Ik kreeg niet-joodse vriendinnetjes: Jopie Vos en Mientje van der Staay. Ik werd bij hen thuis uitgenodigd en ze mochten ook bij mij op bezoek komen. Ik beheerste daardoor al vlug de Nederlandse taal. Het was goed om nieuwe vriendinnen te hebben. 's Avonds vertelde ik aan juffrouw Gobes hoe fijn het allemaal was geweest.

In oktober 1939 verliet Edith ons. Het afscheid was moeilijk, maar Henny en ik wisten zeker dat we haar snel zouden volgen. We gaven cadeautjes mee en een dikke brief voor moeder.

~

Ik moet verschrikkelijk nodig naar de wc. Hoe ik daar moet komen is mij een raadsel. Als ik de ton eindelijk bereik, word ik misselijk van de stank. Met moeite baan ik mij een weg terug door de mensenmenigte. Iedereen lijkt boos op mij te zijn.

Op 3 september 1939 was de tweede wereldoorlog uitgebroken: Duitsland was Polen binnen gevallen. Engeland en Frankrijk verklaarden Duitsland de oorlog. Ik was bang dat Nederland erin meegesleurd zou worden, maar gelukkig bleef Holland neutraal. Ik zat nu in de tweede voorbereidende klas van de kweekschool en kreeg naast piano-ook blokfluitles van juffrouw Wartena. Muziek maken vond ik heerlijk!

Jopie en Mientje gaven me voor sinterklaas een grappige surprise met een gek gedicht: er zaten twee foto's van hen in. Mijn foto's uit Frankfurt lagen nog steeds in mijn kast en ik legde die van hen erbij. Op mijn verjaardag op 8 februari kreeg ik van de bewoners van het weeshuis een fotoalbum. Aan het inplakken van de foto's kwam ik nog niet toe.

Iedere avond vertelden Henny en ik elkaar onze belevenissen van de voorbije dag. Ik geloof dat Henny zich uitstekend vermaakte op school. Met de allerjongsten in het huis kon zij het goed vinden. Ze speelde vaak met de kleine tweeling: Melna en Louis Fleurina. Van de oorlog merkten we gelukkig weinig. Tot 10 mei 1940! We schrokken wakker van een dreunend geronk in de lucht en onheilspellende ontploffingen. Juffrouw Gobes kwam haastig onze slaapzaal in en zei dat we ons snel moesten aan-kleden en daarna naar de hal moesten komen. Ik schoot mijn kleren aan en hoorde, boven het zware geronk van de vliegtuigen uit, de merels zingen op deze prachtige lentedag.

Meneer Italie wachtte tot iedereen er was en vertelde toen rustig en uiterlijk onbewogen, dat Nederland die nacht was overvallen door het Duitse leger. Ik schrok me wezenloos en trok Henny dicht tegen me aan. Ik kon geen woord uitbrengen: mijn mond voelde droog. Duizend gedachten flitsten door mijn hoofd; konden we nog wel naar Amerika? Konden we nog wel schrijven naar mama? Konden we de dans nog ontspringen?

De tranen rolden over mijn wangen, ze waren niet meer te stuiten; ik huilde! Israël sloeg een arm om me heen en probeerde me te troosten maar ik was ontroostbaar. Meneer Italie kwam op me af. Hij nam mijn handen in de zijne en probeerde me gerust te stellen: 'Heus Lotte, in dit huis zijn jullie veilig, geloof me'. Hij sprak lang en overtuigend tegen me en langzaam kwam ik tot bedaren. Het was nu eenmaal zo en we moesten ermee leren leven. Er werd maar kort gevochten. Na een alles verwoestend bombardement op Rotterdam capituleerde Nederland na vijf dagen. Het leven leek na de capitulatie normaal door te gaan. Al na een paar dagen gingen we gewoon weer naar school, net alsof er niets was gebeurd. Maar als ik naar de bibliotheek in de Breestraat moest, zag ik in plaats van Hollandse, Duitse soldaten marcheren. Hun tweestemmige strijdliederen schalden door de lucht.

~

Henny heeft honger. Ik geef haar een homp oud brood en eenslok water. De fles is nog maar half vol. Het is nacht en de trein rijdt maar door.

Jopie tekende heel mooi en Mientje speelde prachtig viool. Samen met hen had ik heerlijke uren. Als ik naar Jopie ging nam ik mijn tekenspullen mee en bij Mientje stond de piano voor me klaar. Tijdens die bezoekjes vergat ik even de oorlog, de Duitsers en mijn heimwee naar mama. Dan kwam er zo'n rust over me.

Persoonsbewijs met een 'dikke vette J'

’s Avonds had ik lange gesprekken met Israël Wygoda over later, wanneer de oorlog voorbij zou zijn. Was ik een beetje verliefd op hem? Telkens als ik hem zag bekroop me een tintelend gevoel en ik genoot van zijn aanwezigheid. Was het vreemd dat ik erg verdrietig was toen hij van de ene op de andere dag uit mijn leven verdween? Hij was zomaar weg; ondergedoken? Gevlucht? Niemand kon me iets vertellen. We hadden geleerd te zwijgen, want hoe meer je wist hoe gevaarlijker het was. Had het iets te maken met de nieuwe Duitse verordening dat Duitse joden boven de vijftien jaar niet langer in het kustgebied mochten verblijven en verplicht werden om naar Amsterdam te verhuizen? Ik was ook al vijftien maar ontsprong op het nippertje de dans: ik mocht, waarom weet ik niet, bij Henny in het weeshuis blijven. Of was het omdat op last van de Duitsers, alle mensen woonachtig in Nederland, boven de vijftien jaar een persoonsbewijs op het stadhuis moesten afhalen? In het stadhuis werd er een vingerafdruk van je genomen, er werd een pasfoto in geniet en in mijn persoonsbewijs werd een dikke vette ‘J’ gestempeld.

In Juni 1941 maakten we met het weeshuis ons jaarlijkse uitje naar Katwijk aan zee. Het was een prachtige, zomerse dag. De zee was nog te koud om erin te zwemmen, maar pootje baden ging wel. De kleintjes rollebolden van de duinen af en juffrouw Bierschenk trakteerde ons op een ijsje. Met het zand nog tussen onze tenen kwamen we opgetogen in de Roodenburgerstraat terug, stralend en heerlijk rozig van de wind en de zee. ’s Avonds lazen we in de krant dat joden niet langer naar de zee, het strand en naar het zwembad mochten. Ik had dat al eerder meegemaakt en werd er een beetje misselijk van.

Keer op keer las ik de brieven van mama, waarin ze schreef dat ze uitzag naar onze komst naar Amerika. Ik geloofde er allang niet meer in, ik wist zo langzamerhand wel beter. Ik was bang dat de Duitsers ons niet zouden laten gaan en mijn enige houvast was,

dat Henny en ik nergens veiliger waren dan in het weeshuis. Daar zouden de Duitsers wel van afblijven. Iedereen beweerde dat tenminste. De radio verdween uit de huiskamer. Niemand mocht meer in het bezit zijn van een radio.

Met glans ging ik over naar de volgende klas en ik verheugde me op het nieuwe schooljaar. We zouden meer praktijklessen krijgen in de verschillende opleidingsscholen. Het vorige trimester was ik in de Leliestraatschool geweest bij juffrouw Bakker, nu was ik ingedeeld bij juffrouw Moolenaar aan de Rapenburgerschool. Mijn enthousiasme was niet te stuiten, maar vlak voordat de scholen na de grote vakantie weer begonnen kwam de verordening dat joodse kinderen niet meer naar school mochten. Henny mocht dus niet meer naar de Langebrugschool en ik niet meer naar de Kweekschool. Joden moesten naar joodse scholen. Het was rampzalig, wat moest ik nu? Meneer Huibregtsen deed wat hij kon. Hij schreef brieven naar de burgemeester van Leiden en legde uit dat er in heel Nederland geen joodse kweekschool bestond. Twee maanden lang zaten Inge Salm, een joodse medescholiere, en ik in spanning: mocht het wel, mocht het niet? Nee, natuurlijk niet. Er werden wel joodse lagere en middelbare scholen opgericht. Henny ging voortaan naar het Pieterskerkhof, maar kweekscholen? Ho maar!

Praktijkles van Lotte (links) op de bewaarschool aan de Leliestraat, maart 1940

Ik zwom in mijn vrije tijd, hielp zo nu en dan juffrouw Bierschenk in de naaikamer met verstellen, studeerde piano uit mijn nieuw gekregen Schumann-album, ik maakte knutselwerkjes met de kleine tweeling en wandelde met Mindel Färber in het wandelwagentje rondom het weeshuis. Eindelijk kwam ik toe aan het inplakken van de foto's in mijn fotoalbum. De kiekjes uit mijn jeugd in Frankfurt, van papa, mama en van Henny en van mij kregen een mooi plaatsje. Bij het zien van de foto's die genomen waren op de Haanstraschool kwam er vaak een brok in mijn keel en liet ik mijn tranen de vrije loop. Ik miste mijn schoolvriendinnen, Jopie en Mientje, miste hun bezoekjes, het samen musiceren. Ik voelde me eenzaam en ik verlangde vaak naar mama. Israël miste ik ook, daarom kreeg hij een bijzonder plaatsje in mijn album.

Mevrouw Mok, een joodse naaste buur, kwam de huiskamer binnen met meneer Italie. Juffrouw Gobes schonk surrogaat koffie voor ons in. Na het eerste slokje kon mevrouw Mok zich niet meer inhouden, en barstte los: 'Lotte, we hebben het voor elkaar! Je krijgt een eigen kleuterklasje. Juffrouw Glasz van de Haanstraschool en de Joodse Gemeente hebben toestemming gegeven!' Ik kon mijn oren niet geloven: een eigen kleuterklasje! Het was te mooi om waar te zijn. Ik viel juffrouw Gobes om de hals. 'Waar?' vroeg ik nog. 'In het leslokaal naast de synagoge', antwoordde meneer Italie, 'we zijn zo blij voor je!' Ik bedankte mevrouw Mok, die me stralend aankeek en ik rende naar Henny om het haar te vertellen. Samen maakten we een rondedansje. Binnen een paar dagen was mijn klasje geïnstalleerd en mocht ik naar mijn eigen school. Ik was de koning te rijk. Er zaten weliswaar maar zes kinderen in mijn klas maar ik was dik tevreden. We deden kringspelletje, ik gaf lesjes, we speelden buiten op de Garenmarkt, want het Van der Werfpark was voor joden verboden terrein. 's Avonds bereidde ik me voor op de volgende dag. Ik was zo enthousiast!

In April 1942, op weg naar school las ik een nieuwe verschrikkelijke verordening: alle joden vanaf zes jaar werden verplicht een gele ster te dragen. Wat een vernedering! Mijn eerste reactie was dan ook: dat vertik ik. Maar de avond daarna hielp ik in de naaikamer mee om de sterren op bloesjes, truien en jassen te naaien. Wat kon je anders? Als je het niet deed wachtte je een afschuwelijk lot. In mijn klasje kwamen de volgende dag twee be-ster-de kinderen van zes jaar binnen. De geeloranje ster leek de kleintjes niets te doen, ze speelden even vrolijk als altijd. Mijn hart brak: nu waren zij, zo klein nog, ook getekend.

~

Het is zo koud en ik voel me zo vies. Ik verlang heel erg naar een warme douche, naar schone kleren. De reis duurt zo lang. Ik probeer Henny te troosten: ze huilt heel zacht. Meneer Italie strijkt zacht over haar hoofd. Mijn ogen vullen zich met tranen.

In het geheim ging ik zo nu en dan op bezoek bij Jopie of Mientje maar de bezoekjes waren kort, want ik was bang om betrapt te worden. Bij een van die bezoekjes gaf ik Jopie mijn koffer, mijn fotoalbum en mijn pianoboek van Schumann in bewaring. Ik had gehoord dat veel joden werden weggevoerd naar werkkampen. Onze rugzakken, die uit het roodwitgestreepte doek van de markiezen van het weeshuis waren gemaakt, waren te klein om die spullen er ook nog in te proppen. Ik kreeg van Jopie een fotootje van haar kleine nieuwe broertje. Ik kon Jopie vertrouwen, ze zou er goed op passen. Bij dit laatste bezoekje vertelde Jopie me ook opgewonden dat er een onderduikadres

voor me was. ‘Ook voor Henny?’, vroeg ik. Dat was er dus niet. Ik hoorde mama’s stem bij het afscheid uit Frankfurt: ‘zorg goed voor Henny’. Dus ik zei: ‘Geef die schuilplaats maar aan een ander, maar heel erg bedankt.’

Mijn zusje en ik waren dus samen, toen op 17 maart 1943 ons weeshuis werd omsingeld door de Leidse politie: ‘Alle bewoners moeten worden getransporteerd naar Westerbork, een doorgangskamp. Van daaruit worden jullie naar werkkampen vervoerd.’ Henny pakte onze ingepakte roodwitte rugzakken. Ik hielp de kleintjes met aankleden. Meneer Italie en de leiding bleven heel rustig. We zongen met z’n allen het joodse volkslied. De agenten sloegen of schreeuwden niet. Het waren dan ook geen Duitsers maar Leidse politieagenten. We liepen op onze stevige schoenen door de Breestraat langs de bibliotheek naar het station. De kleintjes werden in overvalwagens vervoerd. Op het station moesten we tot laat in de avond wachten op de trein naar Drenthe en eenmaal in de trein duurde het ook nog lang voor we vertrokken. Met de kleintjes zongen we liedjes om de tijd te korten en ik schreef een briefje aan Jopie: ‘We houden ons flink; ik zing terwijl het binnen in mij huilt.’ Ik gooide het briefje door het raampje naar buiten.

~

Het is nu bitterkoud in de trein. Er wordt gehuild, er wordt gescholden, gesteund en gezucht. Veel langer kan deze reis toch niet duren.

De volgende dag kwamen we heel vroeg in Westerbork aan. Onze namen werden geregistreerd en we moesten ons persoonsbewijs afgeven. Meneer Italie zei ons bij hem te blijven. We kregen bevel om naar barak zesenzestig te gaan. Het was een huilende, struikelende groep die hem achterna liep. Alice Blitz (een ouder meisje dat de laatste maanden in het weeshuis had geholpen met van alles) en ik probeerden te troosten waar we maar konden, maar de hummels waren ontroostbaar. Op weg naar de barak zag ik dat het kamp omrasterd was met prikkeldraad en dat de wachttorens bemand werden door Duitsers. Ze hebben ons toch te pakken, dacht ik.

De barak was armoedig met rijen stapelbedden van ruw hout. Onderweg meende ik Israël Wygoda te zien en mijn hart begon sneller te kloppen. Maar helaas, hij was het niet. Even was ik teleurgesteld. We brachten vijf dagen in Westerbork door. We liepen op zandwegen of op modderige paden en we bedekten onze ogen tegen het voortdurend opwaaiende stof. We hoorden gruwelverhalen over deportaties in veewagens. We wisten al dat er maandagavond zou worden omgeroepen wie er de volgende dag op transport moesten. Met bonkend hart wachtte ik die avond ons lot af. Door een luidspreker schalden onze namen als eerste door de barak: Adler, Henny, Adler, Lotte... Er werd geschreeuwd, gejuicht en gehuild. Het was een grote heksenketel! Ik dacht: 'Zou het wel een arbeidskamp zijn?' Waarom moesten er zoveel kleintjes en oude mensen mee op transport?

~

Lotte (rechts) met enkele kleine kinderen in de tuin
van het weeshuis, september 1940

Met gekrijs en geknars stopt de trein abrupt. Door de schok vallen we over elkaar heen. De deuren worden opengegooid en we worden door ss-ers wonder boven wonder vriendelijk ontvangen: bagage meenemen, rijen formeren. Iedereen wordt verzocht zich naar de 'Stationsrestauratie' te begeven. 'Water' denk ik 'iedereen snakt naar water.' Het ziet er allemaal vriendelijk uit. De restauratie is in vrolijke kleurtjes geschilderd. Maar dan is het afgelopen met de beleefdheid van de bewakers. We moeten ons plotseling haasten, we moeten rennen en er hangt een walgelijke stank over het kamp. De hemel is versluierd door flarden geelgrijze rook. Dood en verderf, denk ik. Ik neem Henny bij de hand. Ik weet nu: een mooie wereld bestaat er voor ons beiden niet meer...

Sobibor, maart 1943

Colofon

Lotte is in 2003 geschreven door Mien Stam-Van der Staay en uitgegeven door Stedelijk Museum De Lakenhal Leiden in het kader van de tentoonstelling *Vervolging bescherming, joden in Leiden en omgeving 1933-1945*. Het boekje maakt deel uit van het geschiedenisproject voor leerlingen van de bovenbouw van het basisonderwijs en de basisvorming.
De tentoonstelling en de uitgave van dit boekje zijn mede mogelijk gemaakt door de Gemeente Leiden, in het kader van Verhalen van Steden, een samenwerkingsproject van zeven Zuid-Hollandse gemeenten binnen het landelijke Actieprogramma Cultuurbereik; de Stichting Levi Lassen, Den Haag en enkele andere fondsen.

Fotoverantwoording:
Collectie Herinneringscentrum Kamp Westerbork - 2, 3, 8, 9, 18, 23
Gemeentearchief, Leiden - 11
Joods Historisch Museum, Amsterdam - 19
Afbeelding omslag: detail pagina 2

Auteur	Mien Stam - Van der Staay †
Eindredactie	Marloes van Dommele
Vormgeving	André van de Waal, Coördesign, Leiden
Productie	Nautilus, Leiden

© 2003 Stedelijk Museum De Lakenhal, Leiden / de auteur
ISBN 90-71655-17-2

Leiden
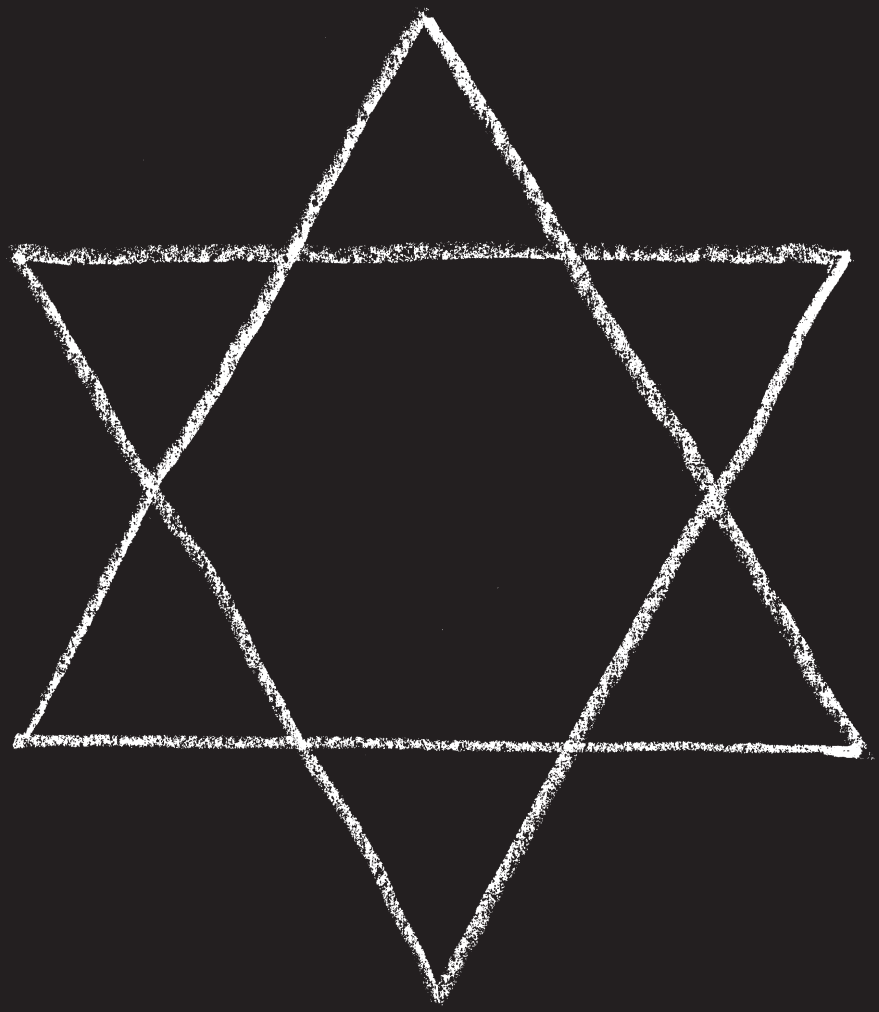
Lotte is in 2018 in opdracht van de Stichting Dodenherdenking Leiden herdrukt ter gelegenheid van de 75e herdenking van de ontruiming van het joodse weeshuis op 17 maart 1943.
Met steun van de Gemeente Leiden werd dit boekje aangeboden aan de leerlingen van de laatste groep van het (speciaal) basisonderwijs en de eerste klas van het (speciaal) voortgezet onderwijs van de in Leiden gevestigde scholen.